

תקציר

החיפוש אחרי העם העברי: חקר התנ"ך בנאורות הגרמנית (1752-1810)

עפרי אילני

מנחה: פרופ' שולמית וולקוב

העבודה עוסקת בחיפושם של מלומדים וכותבים בנאורות הגרמנית אחר עם ישראל התנ"כי, ובמשמעויות החדשות שהוענקו להיסטוריה העברית הקדומה בתקופה זו. האוניברסיטאות הגרמניות הפכו במאה ה-18 למוקד מרכזי של חקר המקרא. חוקרים פרוטסטנטים שירטטו את דיוקנו של עם ישראל הקדום באופן חדש, תוך שימוש במתודות היסטוריות, פילולוגיות ואתנוגרפיות. העבודה בוחנת עשרות חיבורים מחקריים בני התקופה המוקדשים לעברים (Hebräer) הקדמונים, וכן יצירות ספרותיות והגותיות העוסקות בנושאים תנ"כיים.

מחקרים קודמים תיארו את הכתיבה ההבראיסטית הגרמנית של המאה ה-18 כפרק בתולדות הפרשנות המדעית של המקרא, או כביטוי למעמדם של היהודים במחשבת הנאורות. עבודה זו, לעומת זאת, מתמקדת בקריאה הפוליטית בברית הישנה, ובשימוש בבני ישראל כמודל לאומי. העיסוק המחקרי בהבראיזם פוליטי וביסודות התנ"כיים של תנועות לאומיות התעלם בדרך כלל מגילוייה של תופעה זו בהיסטוריה הגרמנית.

העבודה מציגה בהרחבה את המגמה האנטי-תנ"כית במחשבת הנאורות, ואת מאמצייהם של כותבים דאיסטים ורציונליסטים לקעקע את סמכותו של התנ"ך ולהציג את בני ישראל כעם גס ובזוי. אך מול תופעות אלה, מוצגות תופעות מנוגדות – ניסיונות לרהביליטציה של התנ"ך כמיתוס היסטורי וכמקור השראה תרבותי. לטענתי, החידוש המשמעותי ביותר שהופיע במסגרת מחקר המקרא הגרמני בתקופה הוא הצבתו במרכז של העם העברי כמושא מחקר מדעי. בעוד פרשנים נוצרים מדורות קודמים דנו בתנ"ך ובחוקי משה במסגרת פולמוס עם המסורת הפרשנית היהודית או עם כנסיות יריבות, חוקרי המקרא האוריינטליסטים באוניברסיטאות הגרמניות ביקשו לבצע רקונסטרוקציה של העם העברי, לצורך שחזורו של הקונטקסט שבתוכו נכתב הטקסט.

העבודה בוחנת את יצירתו העשירה של חוקר המקרא יוהאן דוד מיכאליס (1791-1817) (Michaelis, 1791) – מייסד אסכולת הביקורת ההיסטורית של המקרא. מיכאליס ותלמידיו החליפו את הפרשנות הטיפולוגית, שביארה את הברית הישנה כסמל או כהקדמה להופעתו של ישוע, בפרשנות היסטוריו-ציסטית הממקמת את העם העברי בתוך ההקשר הקונקרטי של תולדות עם אוריינטלי קדום. העם העברי אופייני, נמדד, הוגדר וכומת, בכלים אתנוגרפיים, דמוגרפיים

ואנטומיים. עם זאת, המחקר הביקורתי-היסטורי לא נועד לערער על סמכות התנ"ך, אלא דווקא לבסס את האמינות והאותנטיות של הטקסט על יסודות חדשים. בשונה מכותבים רדיקליים בני התקופה, שתקפו את התנ"ך ומצאו בו יסודות אכזריים וקנאיים, רוב חוקרי המקרא הגרמנים התייצבו להגנתו של משה והצדיקו את מוסריותו של התנ"ך.

בד בבד עם ההגנה על התנ"ך נגד התקפותיהם של מתנגדי הדת, אנשי עט גרמנים אימצו את המודל העברי כמופת פואטי, תרבותי ופוליטי. מגמה זו בולטת בעיקר בכתביו של הפילוסוף והתיאולוג יוהאן גוטפריד הרדר (Herder, 1744-1803), וכן אצל כותבים אחרים מזרם הסער והפרץ (Sturm und Drang). הספרות הנרחבת שנכתבה בגרמנית על נושאים עבריים מהווה ניסיון להציב את העברים כ"קדמונים אלטרנטיביים", חלופה למודל היווני שזוהה עם הספרות וההגות הצרפתית.

הרדר וחלוצים אחרים של האידיאולוגיה הלאומית בגרמניה היו אנשי דת, וביקשו לעגן את השיח הפטריטי הפרטיקולריסטי בעולם המושגים הנוצרי. הברית הישנה, שבמרכזה סיפורו של עם, סיפקה להם רעיונות ונראטיבים שאינם מצויים בברית החדשה. הכותבים הגרמנים מצאו בתנ"ך יסודות אחדים שהיו מענה לערכים האוניברסליסטיים של הנאורות. לתפישתם, האומה העברית מהווה דוגמה למסגרת שייכות שבה הדת והפוליטיקה אינן נפרדות זו מזו, אלא שלובות באופן מהותי.

הוגים ומשוררים פרה-רומנטיים אף הדגישו את מרכזיותה של השירה במודל האומה העברי. משה, דוד והנביאים תוארו כמשוררים לאומיים המשלבים בין השראה פואטית, פטריטיזם ולהט דתי. כנגד הריכוזיות והאחידות של האבסולוטיזם הנאור, תוארו חוקי משה כדוגמה לחקיקה שמרנית המותאמת לצרכיו של העם ומשמרת את מנהגיו הקדומים. התיאולוגיה הנוצרית הפאולינית, ובעקבותיה הנאורות, הביעו זלזול כלפי האופי הפרטיקולריסטי והפרובינציאלי של חוקי משה והברית הישנה בכלל. לעומת זאת, התיאולוגיה הלאומית של מפנה המאה ה-18 העלתה על נס דווקא את אותם יסודות פרטיקולריסטיים – דת לאומית, חגים לאומיים ואף אל לאומי (Nationalgott).

החטיבה הראשונה של העבודה עוסקת בכתיבה המחקרית הענפה שביקשה לאפיין את דמותו ההיסטורית של העם העברי. היא מתמקדת בעבודותיו של מיכאליס ובחיבורים עיוניים של חוקרי מקרא אחרים.

הפרק הראשון מציג את האופן שבו שרטטו חוקרים גרמנים את דיוקנו של עם ישראל הקדום ואת הופעתו על במת ההיסטוריה. הוגי הנאורות, ובפרט חוקרי התנ"ך הגרמנים מהאסכולה

ההיסטורית-ביקורתית, ניסו למקם את הופעתם של העברים בתוך הקשר היסטורי ומדעי רחב של היווצרות העמים בתקופה שאחרי המבול. בקוראם את סיפורי האבות בספר בראשית, הם ביקשו לאפיין את הדרגה הציוויליזטורית שבה ניצבה האנושות בראשית ההיסטוריה. החיבורים על תולדות העברים משרטטים היסטוריה של התפתחות, ושל תחנות בתהליך ה-Bildung של העם. העיקרון המנחה ביסוד ההתפתחות ההיסטורית הוא מעבר בין שלבי התפתחות ומאבק והשפעה בין צורות קיום שונות: מעם רועים נוודי (Hirtenvolk) לחברה אזרחית (Bürgerliche Gesellschaft) של יושבי קבע.

הפרק השני מציג את הדיון בנושא מקומם של חוקי התנ"ך בחוק הגרמני. מאז ראשית הנצרות, היחס הנוצרי ל"חוק משה" הוא אמביוולנטי. לפי לותר, הברית החדשה מבטלת את חלותם הגורפת של חוקי משה. האבחנה בין הבשורה הנוצרית בעלת התוקף המוחלט, לבין חוקי משה בעלי התוקף היחסי, טמונה ביסודה של ההבנה הפרוטסטנטית בדבר היחסים בין היהדות לנצרות. עם זאת, הכנסיות הרפורמיות שהוקמו בגרמניה אחרי הרפורמציה אימצו בפועל חלקים מהחוק המקראי, בעיקר בעניינים הנוגעים ל"חוקי המוסר" (Sittenrecht) – כלומר ענייני נישואין ואישות. בתוך הקשר זה, דן הפרק בהסברים ההיסטוריים שהעניק מיכאליס להתהוותם של חוקי הנישואין התנ"כיים, וכן של חוקי גאולת הדם. המהלך הפרשני של מיכאליס משמר את האבחנה בין עקרונות החקיקה האוניברסאליים לבין היסודות העממיים הפרטיקולריים של המנהג העממי העברי. אלא שמתוך אבחנה זו נחשף רובד חדש בברית הישנה: הרובד התרבותי והאתני.

הפרק השלישי עוסק בדיון הפוליטי במדינה ובחוקה העברית. הפרק מאפיין את התמות הפוליטיות ואת הניגודים הרעיוניים העולים מתיאור המשטר העברי, ואת נגיעתם לשאלות פוליטיות שעמדו על סדר היום האירופי והגרמני במחצית השנייה של המאה ה-18. העיסוק ברפובליקה העברית (respublica Hebraeorum) נסמך על מסורת עתיקה, שראשיתה בהתייחסותו של יוספוס ל"פוליטיאה של משה" והמשכה בהגות המדינית של הרנסאנס והבארוק. עם זאת, עלייתה של הביקורת ההיסטורית בתקופתו של מיכאליס חוללה כמה שינויים רבי משמעות באפיון הפוליטי של מדינת העברים, ושילבה בדיון מרכיבים חדשים. לעומת תיאורים קודמים שנטו לפשט את המשטר העברי לכדי מודל פוליטי-פילוסופי, הדגישו מיכאליס ותלמידיו את ההתהוות והדינאמיקה ההיסטורית בתולדות המדינה העברית, תוך שימת לב ליחסים בין המשטר, החברה והתרבות.

כינון האומה העברית תואר כתהליך שהתממש בהשראתה של המדינה המצרית. מצרים לא זוהתה רק כממלכה ששעבדה את עם ישראל, אלא דווקא כתרבות מעודנת שדאגה לחינוכו של

העם ה"ילדותי" ואפשרה לו להפוך לישות פוליטית. חוקת העברים תוכנה על ידי משה, הנסיך המצרי בעל התרבות הקוסמופוליטית, הממלא בסיפור זה את תפקיד המתקן החברתי נוסח הנאורות. מיכאליס, יוהאן גוטפריד אייכהורן (Eichhorn, 1753-1827) ואחרים מסמנים בדמותו של משה את המיזוג בין סדרת הניגודים היסודית של מחשבת הנאורות: בין פראות לציוויליזציה, בין נוודים לשוכני קבע, בין המצב הטבעי למצב האזרחי ובין חוק כתוב למנהג.

הפרק הרביעי מתמקד בפולמוס שהתנהל בתקופת הנאורות בשאלת מוסריותם של כיבוש ארץ כנען והשמדת תושביה. שאלה זו עמדה במוקד התקפתה של הנאורות הרדיקלית על אמות המידה המוסריות של התנ"ך. מנגד, הפכה ההגנה על הלגיטימיות של כיבוש הארץ לסימן היכר של חוקרי המקרא הגרמנים, שהבדיל אותם מבני דורם ברפובליקת המלומדים האירופית. המענה על שאלת הזכות על הארץ שימש מצע להתגבשותן של תפישות מודרניות בנוגע ליחסים בין עם לבין טריטוריה – בין אם מדובר בעמים בכלל, או בעם ישראל בפרט. בעוד האפולוגטיקה המסורתית תיארה את השמדת הכנענים כהגשמתו של עונש אלוהי על חטא עבודת האלילים, חוקרי המקרא הגרמנים הציגו את כיבוש הארץ כמימושה של זכות חוקית-היסטורית.

החטיבה השנייה של העבודה עוסקת בשימוש בברית הישנה כמודל תרבותי ופוליטי על ידי כותבים גרמנים במחצית השנייה של המאה ה-19. ההבראיזם הפוליטי מוצג כאחת הצורות של אינטגרציה ושל גיבוש זהות תרבותית במרחב הגרמני-פרוטסטנטי על סף העידן המודרני. במרכזו יעמוד מפעלו האינטלקטואלי של הרדר, שביקש להפוך את ההגנה על התנ"ך ועל המורשת העברית לדגל דתי-תרבותי שהונף כנגד הקלסיציזם, הרציונליזם והליברליזם.

הפרק החמישי סוקר את הדיון הפואטי בשירת העברים במחצית השנייה של המאה ה-18, ואת גילוייו של ההבראיזם הגרמני בתחום הספרות, תוך ניתוח האידיאולוגיה שעמדה ביסודם. ניכוסו של התנ"ך כמודל פואטי מתואר ברוב המחקרים הגרמניסטיים כתופעה יחידנית, המזוהה עם הגותו של הרדר. למעשה, גם אם הרדר הוא מייצגה הבולט והמשפיע ביותר של הערצת העברים בתרבות הגרמנית של המאה ה-18, המופת של שירת העברים שיחק תפקיד מרכזי ביצירתה של קבוצה שלמה של כותבים רבי השפעה, בעיקר מזרם ה-Sturm und Drang של אמצע המאה ה-18. הבולט והמייצג ביותר בין כותבים אלה הוא פרידריך גוטלוב קלופשטוק (Klopstock, 1724-1803) – מי שנחשב למבשרה של השירה הגרמנית המודרנית.

הפרק קושר את ההבראיזם הספרותי הגרמני לשתי התפתחויות תרבותיות-מושגיות בנות התקופה. ההקשר האחד הוא תפישה חדשה של השפה העברית כשפה טבעית, ראשונית ונשגבת. הקשר נוסף הוא השימוש בעברים כמודל אלטרנטיבי למודל היווני-רומי הדומיננטי, לצורך

גיבושה של תרבות גרמנית אותנטית. השירה התנ"כית שימשה כאחד היסודות התרבותיים שאפשרו לספרות הגרמנית של התקופה להתבדל מהספרות הניאו-קלאסית שזוהתה עם צרפת, ולפתח קווים סגנוניים ותמטיים משל עצמה.

הפרק השישי עוסק בקריאה הלאומית בשירה התנ"כית, ובשימוש בתנ"ך כמיתוס פוליטי. הפרק מוקדש בעיקרו ליצירותיו של הרדר, ובראשן *Vom Geist der Ebräischen Poesie* (1782), אך ממקם את רעיונותיו בתוך קונטקסט אינטלקטואלי ותרבותי רחב. בקריאתו במזמורי תהלים, מציב הרדר את המדינה העברית כמודל לפוליטיקה פואטית-דתית, שבמסגרתה מתגבשת האומה סביב השירה הדתית. ההתרפקות על הדת הלאומית והפולחן הציבורי של עם ישראל הקדום מבטאת נוסטלגיה לעידן שקדם להפרדה בין הדת לזירה הציבורית-פוליטית. הרדר מצייר את הקשרם המקורי של המזמורים התנ"כיים בתוך התרחשות מדומיינת של התכנסות עממית, בה משתתפים כל השבטים וכל שדרות העם של האומה החופשית. לטענתו, קיומם של ריטואלים לאומיים הוא אחד היסודות החשובים שיכולים הגרמנים ללמוד מהעברים. השירה והמזמורים אינם רק טביעת אצבע של המשטר העברי, אלא יסוד מרכזי בו.

הפרק השביעי עוסק בהמשכו של הדיון הפוליטי בעברים בדור שאחרי הרדר, בעשור האחרון של המאה ה-18 ובעשור הראשון של המאה ה-19 – התקופה גדושת האירועים שעמדה בסימן המהפכה הצרפתית והכיבוש הנפוליאוני. אל מול תהליכי החילון והריכוזיות שקודמו על ידי השלטונות בנסיכויות הגרמניות, ביקשו מטיפים ותיאולוגים לבסס ולחדש את לימוד כתבי הקודש כדי להבטיח את מקומם בעולם המשתנה. דרך מרכזית שבאמצעותה ניסו כותבים בתקופת מפנה המאה "להציל" את התנ"ך היתה להופכו למיתולוגיה, ובצורה זו לשלב את "המיתוס העברי" ב-Bildung של הבורגנות הגרמנית, לצד הקלאסיקה היוונית. חוקרי מקרא ביקשו להציב את המיתולוגיה התנ"כית במרכזו של פרויקט תרבותי, שיעניק לה משמעות אסתטית, אקטואלית ופוליטית. מגמה זו הגיעה לשיאה בכתיבתו של וילהלם לברכט דה וטה (de Wette, 1780-1849), אשר שלל מן היסוד את ההתייחסות לתנ"ך כאל היסטוריה, אך מעניק לה משמעות חדשה של "אפוס לאומי עברי" (hebräisches Nationalepos), שאותו יש לשפוט במושגים אמנותיים ורוחניים.

באחרית הדבר מוצגים גלגוליה של התרבות ההבראיסטית הגרמנית בעשורים הראשונים של המאה ה-19: הרטוריקה הלאומית התנ"כית בתקופת המלחמות האנטי נפוליאוניות, והאידיאליזם התרבותיים החדשים שעלו בכתיבה הרומנטית כתחליף למודל העברי – בעיקר מיתוס המקור ההודי של התרבות האירופי.

